

Fasts of the Manichaeans: Species, Number, Time, and Reason

Hadi Walipur¹, Mohammad Shokri Fumeshi²

Received: 18 January 2022 / Accepted: 17 May 2022

Abstract

Fasting is one of the main obligations of Manawi society. In addition to one-day fasts, a number of Manichaeans also had two-day fasts; fasting two consecutive days without breaking in between. The main question of the current research is the duration of the two-day fasts. Since the time of the Manichaeans is stated with the index of constellations in the Babylonian solar-lunar chronologies, an astronomical extraction is needed in a period of about 1700 years to determine the current time of the fasts. Using a comparative method, this article seeks to examine the number of normal days of the Manichaeans in a week, month, and year based on the library sources with a critical analytical approach. Then, using modern astronomical software, it extracts the exact duration of two-day fasts. A significant number of researchers believe that the influence of Christianity on Manichaeism is clear, and they search for the fundamental roots of the Mani religion in the numerous Christian sects of that time. Therefore, with the help of the religious chronology of Christians in the era of Mani's life, the reason for the fasting of the Manichaeans in that astronomically extracted time is also clarified. The results of the research show that December 25, which is the birth of Christ, is the most focal time of the two-day fasts of the Manichaeans, and other issues related to the fasts of the Manichaeans become meaningful with regard to this occasion.

Keywords: Manichaean Religion, Yamki Fasting, Solar-lunar Chronology, Astronomical Extraction, Religious Chronology of Christians.

1. PhD Student in Oriental Religions, Iranian Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, (Corresponding Author), hadi.valipour.b@gmail.com.

2. Assistant Professor, Department of Oriental Religions, Faculty of Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, mshokrif@urd.ac.ir.

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی^۱

هادی ولی پور*

محمد شکری فومشی**

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۷]

چکیده

روزه از واجبات اصلی جامعه مانوی به شمار می‌رود. علاوه بر روزه‌های یک‌روزه، مانویان شماری روزه دوروزه نیز داشتند؛ دو روز روزه متوالی بدون اینکه در میان آن افطار کنند. پرسش اصلی پژوهش حاضر، زمان دوروزه‌ها است؛ از آنجا که زمان روزه‌های مانوی با شاخص صورت‌های فلکی در گاه‌شماری‌های خورشیدی مهبی بایلی بیان شده، برای تعیین امروزین آن، نیاز به استخراجی نجومی در بازه‌ای حدوداً ۱۷۰۰ ساله است. این نوشته بر آن است تا با تکیه بر داده‌های کتاب‌خانه‌ای و با رویکرد تحلیلی انتقادی، نخست شمار روزه‌های عادی مانویان در طول هفته، ماه و سال را از منابع معتبر مانوی به روشی تطبیقی بازخوانی کرده، سپس با استفاده از نرم‌افزارهای نجومی مدرن، تاریخ دقیق دوروزه‌ها را استخراج کند؛ از آنجا که تعداد چشمگیری از پژوهشگران، تأثیر مسیحیت بر مانویت را آشکار دانسته و ریشه‌های بنیادین کیش مانی را در فرقه‌های پُرشمار مسیحی آن زمان جست‌وجو می‌کنند، با کمک گاه‌شماری دینی مسیحیان در عصر حیات مانی، دلیل روزه‌داری مانویان در آن زمان استخراج‌شده نجومی نیز روشن می‌شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد روز ۲۵ دسامبر یا همان میلاد مسیح، کانونی‌ترین زمان دوروزه مانویان بوده و سایر مسائل مرتبط با روزه‌های مانویان با توجه به این مناسبت معنادار می‌شود.

کلیدواژه‌ها: دین مانوی، روزه یمکی، گاه‌شماری خورشیدی مهبی، استخراج نجومی، گاه‌شماری دینی مسیحیان.

* دانشجوی دکتری ادیان شرق، گرایش ادیان ایرانی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)

hadi.valipoor.b@gmail.com

** استادیار گروه ادیان شرق، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران mshokrif@urd.ac.ir

بیان مسئله

روزه‌داری، چه به معنای پرهیز کامل از خوردن و آشامیدن از طلوع تا غروب آفتاب باشد و چه به معنای پرهیز از برخی خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها، از جمله آیین‌های پُرحمت در ادیان مختلف به شمار می‌رود. جامعه دینداران، بسته به باورهایشان، معمولاً مقدس‌ترین روزهای سال را در روزه به سر می‌بردند و شب‌هایش را نیز به عبادت می‌گذراندند. اگر هنگام مطالعه تاریخ ادیان مشاهده شود که باورمندان به کیش و آیینی مانند مانویت، چندین بار در طول سال، دو روز متوالی را بدون اینکه افطاری در میان آن باشد روزه‌دار بوده‌اند نخستین پرسش دلیل تقدّس آن دوروزه‌ها خواهد بود. چرا مانویان آن مناسبت را این‌قدر گرامی می‌داشتند که حاضر بودند دو روز روزه بگیرند؟ توجه به همین نکته، موجب شکل‌گیری پرسش اصلی این مقاله و پیدایش پرسش‌های فرعی دیگر شد؛ از جمله اینکه شمار این روزه‌ها چه تعداد بوده، زمان دقیق آنها که با اصطلاحاتی نجومی بیان شده چه تاریخی را در تقویم‌های امروزی نشان می‌دهد، و اگر قرن سوم میلادی بررسی شود با توجه به تأثیر و تأثرات بسیار مانویان و مسیحیان و حضور شخص مانی در این عصر، چه نتایجی می‌توان از استخراج زمان دوروزه‌ها به دست آورد؟

پیشینه بحث

روزه مانویان و مسائل مربوط به آن از قبیل گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی هیچ‌گاه در میان پژوهشگران این دین، محل توجه جدی قرار نگرفته و در نتیجه اثر مستقل و جامعی نیز درباره‌اش نگاشته نشده است. البته این با توجه به پرسش‌های بنیادینی که هنوز درباره مسائل اصلی این دین وجود دارد کاملاً طبیعی است؛ مسائلی از قبیل خاستگاه‌ها، اصالت، ریشه‌ها و عناصر تشکیل‌دهنده کیش مانوی، اسطوره آفرینش مانوی و بازسازی آن با کمک منابع تاریخی و متون اصیل خطی تورفان و کلن، جامعه مانوی، شعایر، مناسک، فرهنگ و هنر مانوی. به‌علاوه، پرسش‌های تاریخی فراوانی که درباره شخص مانی و سرنوشت جانشینانش وجود دارد تا آنجا پژوهشگران را به کاوش انگیخته که دیگر نوبت به مسئله‌ای جزئی مانند روزه نرسیده است تا درباره‌اش

دیدگاه‌های مختلفی مطرح کنند. در بیشتر آثاری که مانی‌پژوهان به عنوان پژوهش‌های عمومی نگاشته‌اند، درباره روزه مانویان نیز اندکی کمتر یا بیشتر از یک صفحه مطالبی تکراری آمده و مهم‌ترین منبع ایشان نیز *الفهرست* ابن‌ندیم بوده است. هنینگ نیز وقتی مقاله‌ای درباره روزه‌های مانویان نگاشت^۱ کوشید با تکیه بر گفته‌های ابن‌ندیم و برخی متون خطی مانوی، تعداد روزه‌های مانویان را اندکی افزایش دهد که با تردیدهای سایر پژوهشگران مواجه شد.

همچنان که گاه سرنخی کوچک در مسئله‌ای فرعی منجر به گشایش گره‌هایی بزرگ در مسئله اصلی می‌شود در مانویت نیز امور مرتبط با روزه موجب کشف رازهایی تاریخی و دینی از کیفیت تعامل مانویان با مسیحیان می‌شود. در سال‌های اخیر ذهن پژوهشگران به این نکته گرایش پیدا کرده که شالوده کیش مانوی در درجه اول بر آموزه‌های مسیحی بنا شده، اما مانی این آموزه‌های اصیل مسیحی را در قالب تعلیماتی کاملاً جدید درآورده است؛ این نظریه مبتنی بر دست‌نوشته‌های مانوی کلن است (شروو، ۱۳۹۹: ۵۲). البته این نکته بدین معنا نیست که اقتباس‌های مانی از عناصر ایرانی در معرض تردید است. مانی نه تنها شکل خاصی از ثنویت اولیه را که در هر دو نظام زرتشتی و مانوی مشترک است، اتخاذ کرد، که دیگر عناصر کیهان‌شناسی‌اش را نیز تا آنجا که بتوان آنها را به منزله بخشی از دین زرتشتی میانه سده سوم پذیرفت، از آن اقتباس کرد؛ گرچه در این عناصر تغییرات عظیمی به وجود آورد (همان: ۱۱۳).

تعداد روزه‌های معمولی در منابع مانوی

مانی برای سماعین پیروان خود ده چیز را واجب شمرده که به دنبال آن، سه خاتمه^۲ و هفت روز روزه‌داشتن در هر ماه است (ابن‌ندیم، ۱۹۹۷: ۴۰۵؛ تجدد، ۱۳۸۱: ۵۹۲/۲)، ولی ظاهراً روزه مهم و مرتب آنها روزه روزهای یکشنبه بود (تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۱). ظاهراً علاوه بر روز یکشنبه، که روز تعطیل و عبادات سماعین بود، روز دوشنبه را هم که روز مقدس برگزیدگان بود روزه می‌گرفتند (همان). در *ملل و نحل* شهرستانی هیچ مطلبی درباره روزه مانویان ذکر نشده است. در *الفهرست* نیز گرچه از روزه مانویان سخن رفته

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۰۹

اما بیان نشده است که پیروان مانی کدامین روزهای هفته را به صورت منظم در روزه به سر می‌بردند. فقط به این عبارت بسنده شده است که روزهای یکشنبه را همه مانویان و روزهای دوشنبه را خواص مانویان به امر مانی گرامی می‌داشتند^۳ (ابن‌ندیم، ۱۹۹۷: ۴۰۶؛ همو، ۱۳۸۱: ۵۹۲/۲). بالطبع از این عبارت ابن‌ندیم درباره گرامی‌داشت روزهای یکشنبه و دوشنبه نمی‌توان نتیجه گرفت که مقصود وی روزه‌داری نیوشایان در روزهای یکشنبه و روزه‌داری برگزیدگان در روزهای دوشنبه بوده است. زوندرمان نیز در بحث تعطیلات و جشن‌های مانویان، گرامی‌داشت روز یکشنبه را سنتی اقتباسی از مسیحیان برشمرده است (Sundermann, 2012: web-page). بنابراین، اگر نظر زوندرمان را درست بدانیم علت احترام گذاشتن مانویان به روزهای یکشنبه می‌تواند صرفاً پیروی از سنت‌های مسیحیان باشد و ارتباطی با روزه نداشته باشد.

تقی‌زاده قید «ظاهراً» را هم برای روزه‌داری یکشنبه و هم برای روزه‌داری دوشنبه مانویان به کار برده که حاکی از تردید وی برای تعیین روزهای هفتگی است (تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۱). به نظر می‌رسد او نیز عبارت ابن‌ندیم را برای تعیین روزهای هفتگی کافی ندانسته است. زوندرمان با اینکه بدون هیچ تردیدی از اختصاص روز یکشنبه برای روزه‌داری نیوشایان می‌گوید (Sundermann, 2012: web-page) اما ارجاعاتی را ذکر می‌کند^۴ که با مراجعه به آنها هیچ اثری از اختصاص روز یکشنبه یا دوشنبه به دست نمی‌آید و فقط از روزه‌داری مانویان به طور کلی سخن گفته شده است. زوندرمان در مبحث سرودهای روز دوشنبه در متون پارسی میانه از این روز به عنوان روز «اعتراف ایزدان به گناهان» یاد کرده و معنای خدایان را برگزیدگان می‌داند، اما در ادامه نکته‌ای را ذکر می‌کند که بس شگفت است: «این متون نمی‌گویند که دوشنبه نیز روز روزه بوده، اما ابن‌ندیم بر این امر به عنوان فریضه خاص برگزیدگان تأکید می‌کند» (Ibid.). با توجه به متن نقل‌شده از *العهرسست* درباره گرامی‌داشت روز یکشنبه و دوشنبه، عجیب است که زوندرمان از آن عبارت، تأکید ابن‌ندیم بر روزه‌داری را نتیجه گرفته است.

در چند فصل از *کفالیای آموزگار* (1Keph. 79, p. 191: 11-15) سخن از روزه نیوشایان و برگزیدگان به میان آمده است؛ در *کفالیون* (فصل) ۷۹ با عنوان «درباره روزه قدیسان»

مانی روشنی‌بخش به شاگردانش تعلیم می‌دهد که روزه قدیسان^۵ برای چهار عمل بزرگ، سودمند است، از جمله اینکه روزه گرفتن موجب می‌شود تمام آرخون‌هایی که در درون قدیس هستند مطیع وی شوند. در کفالیهون ۸۱ سخن از پیشوایی مانوی که ۵۰ برگزیده را رهبری می‌کرده به میان آمده است؛ وی از مانی درخواست می‌کند که دیگر پیشوا نباشد و در عوض به گوشه عزلت برود. هنگام همین گفت‌وگو با مانی، آن پیشوا اطلاعات ارزشمندی درباره آثار روزه برگزیدگان و نیوشایان می‌دهد؛ از جمله اینکه بنا به گفته شما (مانی) هفت فرشته از روزه هر یک از برگزیدگان به وجود می‌آیند که نه تنها برگزیدگان بلکه در روز سروری^۶ نیوشایان نیز ایشان را به وجود می‌آورند (1Keph. 81, p. 193: 26-34).

در کفالیهون ۱۰۹ مطالب بسیار مفیدی آمده است که اگر در کنار کفالیهون ۹۱ قرار گیرد روزه روزهای یکشنبه نیوشایان و روز دوشنبه برگزیدگان، و دلیل تشریح حکم روزه از طرف مانی اثبات می‌شود. در کفالیهون ۱۰۹، شاگردی از رسول (مانی) می‌پرسد: «ای سرور! از تو درخواست می‌کنم که ما را درباره پنجاه روز سروری^۷ بیاموزانی (که) در آن نیوشایان روزه می‌گیرند. چرا آنان در این روزها روزه می‌گیرند یا در (پنجاهه دوم) که در میان برگزیدگان وجود دارد؟» (1Keph. 109, p. 262: 14-20). مانی در پاسخ به شاگردش، علت تشریح روزه پنجاهه^۸ نیوشایان را ۲۵ نشان در ۲۵ عضو فرزندان انسان قدیم (1Keph. 109, p. 263: 1-9) و علت تشریح روزه پنجاهه برگزیدگان را پنجاه روز روزه گرفتن عیسی (دومین انسان) بر فراز کوه و در خانه شمعون جزامی برمی‌شمرد (1Keph. 109, p. 264: 10-19). از کفالیهون ۱۰۹ این نتیجه حاصل می‌شود که نیوشایان ۵۰ روز را در سال روزه می‌گرفتند که معادل هفته‌ای یک بار است و برگزیدگان ۱۰۰ روز در سال یا همان هفته‌ای دو بار. مانی در اواسط کفالیهون ۹۱ می‌گوید: «اکنون بشنوید که چگونه بر شما آشکار می‌کنم اعمال نیوشایان مؤمن را؛ نیوشای مؤمن و راستین پنجاه روزه می‌گیرد، این گونه که او در پنجاه یکشنبه سال روزه دارد» (1Keph. 91, p. 233: 1-4). در این بند تصریح شده است که نیوشایان باید یکشنبه‌ها را روزه بگیرند که تقریباً ۵۰ یکشنبه در سال می‌شود. اگر این شواهد، کنار عبارت نقل شده از ابن ندیم گذاشته شود

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۱۱

که مانویان به دستور مانی برای روزهای یکشنبه و دوشنبه احترامی ویژه قائل بوده‌اند نتیجه آن می‌شود که برگزیدگان در هر هفته، دو روز یکشنبه و دوشنبه را در روزه به سر می‌بردند.

تصحیح یک اشتباه از ابن‌ندیم

مانی برای پیروان سماعین^۹ خود ده چیز را واجب شمرده که به دنبال آن سه خاتمه و هفت روز روزه‌داشتن در هر ماه است (ابن‌ندیم، ۱۹۹۷: ۴۰۵؛ همو، ۱۳۸۱: ۵۹۲/۲). در این عبارت ابن‌ندیم نکته دیگری نیز وجود دارد که کمتر به آن توجه شده است. تاکنون اثبات شد که نیوشایان هفته‌ای یک بار و برگزیدگان هفته‌ای دو بار در روزه به سر می‌بردند، اما ابن‌ندیم هفت روز روزه‌داری در ماه را از وظایف سماعین یا نیوشایان دانسته است. روشن است که وقتی نیوشایان هفته‌ای یک بار روزه بگیرند تعداد روزه‌های ماهانه به عدد چهار می‌رسد و حتی اگر گفته شود مقصود ابن‌ندیم نیوشایان نبوده، برگزیدگان نیز هفته‌ای دو بار در روزه بودند و تعداد روزه‌های ماهانه ایشان به عدد هشت می‌رسید. اما ابن‌ندیم به کدام روزه مانویان اشاره دارد که هفت روز در ماه است؟ برخی دیگر از پژوهشگران مانوی نیز به هفت روز روزه در ماه اشاره کرده‌اند (تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۱) که ظاهراً منبع ایشان همان گفته ابن‌ندیم در *الفهرست* است. رازگشایی این عبارت فقط با مراجعه به آثار ابوریحان میسر می‌شود. وی در *الآثار الباقیه* اطلاعاتی ارزشمند و کلیدهایی راه‌گشا راجع به مانویان مطرح کرده و از نوامیس و قوانین مانوی، واجبات برگزیدگان و همچنین فرایض نیوشایان سخن رانده است:

و رسوم دیگری که بر سماعین، یعنی اتباع و پیروان خود، واجب کرده است از قبیل تصدق به ده یک دارایی و روزه هفت‌یک عمر و اقتصار بر یک زن و مواسات با زهاد و ابرار و رفع پریشانی و بیچارگی آنان^{۱۰} (بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۵۳؛ همو، ۱۳۸۶: ۳۰۸).

نویسندگان مسلمان دیگری پس از ابوریحان نیز همین عبارت روزه هفت‌یک عمر را درباره مانویان نقل کرده‌اند (ابن‌الجوزی، ۲۰۰۱: ۴۲؛ ابن‌القیم، ۱۹۷۵: ۲۴۵). وقتی گفته

می‌شود نیوشایان هفته‌ای یک بار روزه می‌گیرند، یعنی از هر هفت روز عمرشان، یک روز را در روزه می‌گذرانند یا به تعبیر ابوریحان یک‌هفتم از عمرشان را روزه‌دارند. بنابراین، عبارت درست همان است که ابوریحان و نویسندگان پس از وی نقل کرده‌اند نه آنچه ابن‌ندیم بیان داشته که مانویان هفت روز از ماه را روزه می‌گیرند. عبارت ابن‌ندیم با شمار روزه‌های مانویان، که در دیگر منابع مانوی به دست می‌آید، سازگار نیست.

تعداد روزه‌های یمکی در منابع مانوی

میان پژوهشگران دین مانوی، تعداد روزه‌های یمکی (یمگی)^{۱۱} یا جفت‌روزه در طول سال، گاه چهار (Sundermann, 2012: web-page) و گاه پنج مرتبه (تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۲، ۵۳؛ بهار و اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۴: ۳۴؛ اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۸: ۴۳) ذکر شده است. نخستین منبع معتبری که از روزه‌های یمکی مانویان گزارش داده *الفهرست* است (ابن‌ندیم، ۱۹۹۷: ۴۰۶). پس از بیان زمان سه جفت‌روزه نخست، ابن‌ندیم می‌افزاید که مانویان یک ماه روزه متوالی نیز دارند (همان). شگفت آنکه در مشهورترین ترجمه فارسی از کتاب ابن‌ندیم، عبارت وی درباره جفت‌روزه‌های مانویان، به هر دلیلی اعم از غفلت مترجم یا ناشر، ناکامل ترجمه شده (فقط دو جفت‌روزه بیان شده) و ذکری از سومین جفت‌روزه به میان نیامده است (ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۵۹۴/۲). متن عربی *الفهرست* چنین است:

فأما الصوم فإذا نزلت الشمس القوس و صار القمر نورا كَلَّه يصام يومين لا يفطر بينهما، فإذا أهلَّ الهلال يصام يومين لا يفطر بينهما، ثم من بعد ذلك يصام إذا صار نورا يومين في الجدي؛ [روزه اول] هنگامی که آفتاب به برج قوس درآید و ماه یکپارچه نور گردد، باید دو روز روزه بگیرند، بی‌آنکه در میان آن افطار کنند. و [روزه دوم] هنگامی که ماه نو رؤیت شود باید دو روز روزه بگیرند و در میان آن افطار نکنند (همان).

از مقایسه متن عربی و ترجمه فارسی چنین آشکار می‌شود که عبارت ذیل، با اینکه در متن عربی *الفهرست* آمده، اما در متن فارسی تجدد ترجمه نشده است:

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۱۳

ثم من بعد ذلك يصام إذا صار نورا يومين في الجدى
[روزه سوم] بعد از آن هنگامی که [ماه] کامل شد و [خورشید] در برج جدی
درآمد دو روز روزه بگیرند (همان).

این ترجمه ناتمام موجب شده است برخی از پژوهشگران با اعتماد به ترجمه فارسی، سومین روزه یمکی را نقل نکنند (از باب نمونه: بهار و اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۴: ۳۴، ۳۵؛ اسماعیل‌پور، ۱۳۹۸: ۴۳) اما برخی دیگر با مراجعه به متن عربی، هر سه روزه یمکی را به‌درستی ترجمه کنند (مانند تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۲؛ تاردیو، ۱۴۰۰: ۱۲۸؛ Henning, 1945: 146). در ادامه متن الفهرست و پس از ذکر سه جفت‌روزه نخست، سخن از یک ماه روزه‌داری تک‌روزه رفته است:

ثم إذا أهلّ الهلال و نزلت الشمس الدلو و مضى من الشهر ثمانية أيام يصام
حینتد ثلاثین یوما یفطر کل یوم عند غروب الشمس؛ و سپس همین که ماه نو
سر زد و آفتاب در برج دلو بود پس از گذشتن هشت روز باید سی روز روزه
گیرند و در غروب هر روز افطار کنند (ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۵۹۴).

این بخش از الفهرست نیز دسته‌ای دیگر از پژوهشگران را به لغزش انداخته و بدون توجه به عبارت «در غروب هر روز افطار کنند»، گفته‌اند ابن‌ندیم از چهار روزه یمکی یاد کرده است (از باب نمونه: Sundermann, 2012: web-page). درست است که ابن‌ندیم از چهار روزه یاد کرده اما فقط سه عدد از آنها یمکی بوده و چهارمین نوع روزه به تصریح وی، روزه‌ای تک‌روزه (نه یمکی) و به مدت یک ماه است. از سوی دیگر، برخی پژوهشگران با اینکه عبارت ابن‌ندیم را به‌درستی نقل کرده‌اند اما از پنج روزه یمکی سخن گفته‌اند. تقی‌زاده با اینکه تعداد روزه‌های یمکی را فقط سه بار دانسته و روزه چهارم را یمکی به شمار نیاورده (تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۲). اما با آوردن قید «ظاهراً» که حاکی از تردید او است دو روزه یمکی دیگر را نیز اضافه کرده و علت این اضافه را، ترجمه هنینگ از کتیبه‌ای سغدی بیان می‌کند (همان: ۵۳).

هنینگ در توضیح «فهرست‌های گاه‌شماری سغدی» از فهرستی یاد می‌کند که شامل عبارت «پنج مجموعه دوروزه» است. با اینکه اصل دست‌نویس سغدی پارگی‌ها و افتادگی‌های چشمگیری دارد وی می‌گوید «بدون شک» مقصود از «پنج مجموعه دوروزه» همان «پنج روزه یمکی» بوده است. به نظر می‌رسد دلیل رأی قاطع هنینگ، مقایسه «فواصل افتادگی‌های» دست‌نویس نام‌برده با متن نقل‌شده از ابن‌ندیم درباره جفت‌روزه‌ها است تا به این نتیجه دست یابد که هر دو متن گویای یک مطلب‌اند؛ بنابراین، با استناد به یکسانی این فواصل بر مبنای مباحث نسخه‌شناسی، و برای توجیه عبارت «پنج مجموعه دوروزه»، دو روزه یمکی دیگر را به سه روزه یمکی ابن‌ندیم افزوده و زمان آنها را نیز «دو روز نخست» و «دو روز پایانی» دوره یک‌ماهه روزه‌داری می‌داند. در نگاه هنینگ «آشکار است که ابن‌ندیم ذکر این مطلب را فراموش کرده که در داخل ماه روزه، دو جفت‌روزه دیگر نیز وجود داشته است» (Henning, 1945: 147).

هنینگ با اینکه قطعیت خود را از پنج روزه یمکی مطرح کرده، در جای دیگری از همین مقاله آورده است: «در نسخه خطی شماره ۲ که متأسفانه به حال بدی افتاده، چنان می‌نماید که یمکی نام یکی از روزه‌ها باشد (ولی قرائت آن قطعی نیست)» (همان). به نظر می‌رسد هنینگ حتی از اطلاق عنوان «یمکی» به جفت‌روزه‌ها اطمینانی ندارد و شگفت آنکه با وجود افتادگی‌های فراوان متن سغدی، از «اندازه فواصل» میان کلمات و سطور، چنین حدس زده است که دو جفت‌روزه دیگر نیز باید در میان باشد، اما از متن دست‌نویس حذف شده است. تقی‌زاده با اینکه از این دو روزه یمکی یاد کرده و در تعلیقاتش بر مقاله هنینگ به تبیین آن پرداخته، اما به اندازه هنینگ این فرضیه را در خور اطمینان ندانسته است (تقی‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۷۵).

روزه‌های یمکی در حیات مانی

پیش از پرداختن به تعیین زمان دقیق روزه‌های یمکی شایسته است به این پرسش پاسخ داده شود که: آیا در زمان حیات مانی، روزه‌داری یمکی یا به تعبیر زوندرمان «جشن‌های یمکی» (Yimki celebrations)، که حاکی از نوعی مراسم تجلیل یا جشن است

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۱۵

مرسوم بوده یا این سنت را، پس از مرگ مانی، پیروانش ابداع کرده‌اند؟ وی زمان برگزاری مراسم یمکی را به طور قطع پس از شهادت مار سیسین و پس از پایان قرن سوم و بالطبع پس از حیات مانی می‌داند (Sundermann, 2012: web-page)، اما دلیلی اقامه نمی‌کند که چگونه به طور قطع به این نتیجه رسیده است. به نظر می‌رسد دلیل وی برای این قطعیت، همان فرضیات هنینگ در تفسیر فهرست‌های سغدی و عناوین روزه‌های یمکی باشد (Henning, 1945: 147). واضح است که عناوین نام‌برده مربوط به شهادی مانوی بوده و مرتبط به عصر پس از حیات مانی است؛ از این رو نمی‌توان با اطمینان گفت که در زمان حیات مانی، سه جفت‌روزه نخستین هم، که به نام شهادی مانوی نیست، وجود نداشته است. آن عناوین در خوش‌بینانه‌ترین فرض می‌توانند اثبات کنند که دو یمکی آخر پس از حیات مانی به سه یمکی نخست اضافه و سپس نام‌گذاری شده‌اند. نام‌گذاری یمکی واپسین به «یمکی مانی» (Sundermann, 2012: web-page) هم دلیلی بر نام‌گذاری این جفت‌روزه پس از حیات مانی است. پس از تعیین تاریخ دقیق سه یمکی نخست، مطالبی خواهد آمد که وجود آنها را در زمان حیات مانی با احتمال بیشتری روبه‌رو می‌کند.

زمان دقیق روزه‌های یمکی

تقی‌زاده، هنینگ و تاردیو تلاش بسیار برای تعیین زمان دقیق روزه‌های یمکی بر اساس گفته‌های ابن‌ندیم کرده‌اند تا دانشجویان مانوی پژوه بتوانند درکی از تاریخ جفت‌روزه‌های مانویان مطابق تقویم‌های امروزی داشته باشند. در این میان، تقی‌زاده بیش از دیگر پژوهشگران به مباحث نجومی، به‌ویژه در موضوع گاه‌شماری‌های قدیمی ایرانی، بابلی، رومی و پاسخ به برخی پرسش‌ها درباره سال وفات مانی و ایام روزه‌های یمکی پرداخته و در توضیح متن ابن‌ندیم، پیشنهادهایی را درباره زمان روزه‌های یمکی مطرح کرده که در هر دو تقویم بابلی و میلادی امروزی تطبیق‌پذیر است. وی نخستین جفت‌روزه مانویان را در نیمه ماه کانون اول بابلی می‌داند و می‌افزاید این تاریخ در تقویم میلادی حدوداً در دهه آخر نوامبر یا دو دهه اول دسامبر یا اندکی بعد قرار دارد

(تقی‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۲). این پیشنهاد در تقویم خورشیدی امروز ایرانیان از ۲۹ آبان آغاز می‌شود و تا ۴ دی ماه ادامه دارد، در حالی که در این بازه زمانی حدوداً ۳۵ روزه فقط ۲ روز باید به عنوان نخستین جفت‌روزه مانویان معرفی شود. تاردیو، برخلاف تقی‌زاده، از این بازه زمانی ۳۵ روزه سخنی به میان نیاورده و با اطمینان و بدون مطرح کردن هیچ‌گونه احتمالی، نخستین جفت‌روزه مانوی در گزارش ابن‌ندیم را روزهای ۱۴ و ۱۵ نوامبر دانسته است (تاردیو، ۱۴۰۰: ۱۲۸). دیگر پژوهشگران مانوی، مانند زورندرمان، نیز دیدگاه‌های تقی‌زاده و تاردیو را آورده‌اند (Sundermann, 2012: web-page).

ابن‌ندیم زمان دقیق نخستین جفت‌روزه را هنگامی دانسته که آفتاب به برج قوس وارد شود و ماه نیز بدر کامل باشد. در نگاه نخست، استخراج این زمان بسیار ساده است؛ کافی است در گام نخست ترتیب برج‌ها در علم نجوم قدیم در نظر گرفته شود که در مورد کنونی، برج قوس همان برج شماره ۹ است؛ یعنی خورشید در نهمین ماه پس از بهار طبیعت، به این برج وارد می‌شود؛ در تقویم میلادی، که بر اساس حرکت خورشید است، نهمین برج پس از اولین ماه بهاری، نوامبر و در تقویم شمسی آذر است. بنابراین، وقتی ابن‌ندیم می‌گوید آفتاب به برج قوس وارد شود، یعنی ابتدای ماه نوامبر یا ابتدای آذر. در گام بعدی زمان به بدر رسیدن ماه که ۱۴ روز است به ابتدای نوامبر اضافه می‌شود و همان تاریخ ۱۴ نوامبر به دست می‌آید که تاردیو پیشنهاد داده بود. اما اگر این فرمول تاردیو را به تقویم شمسی ببریم نتیجه محاسبه ۱۴ آذر خواهد بود و مشکل آنجا است که میان ۱۴ آذر و ۱۴ نوامبر (۲۳ آبان)، ۲۱ روز فاصله است. حال پرسش این است که کدام یک از این دو ۱۴، مقصود ابن‌ندیم بوده است؟ وقتی این دو تاریخ را در کنار پیشنهاد تقی‌زاده بگذاریم ابهامش چندین برابر می‌شود: ۲۹ آبان تا ۴ دی‌ماه!

به نظر می‌رسد تاردیو با به‌کار بستن این فرمول ساده نشان داده است که حتی با مقدمات دانش نجوم نیز آشنا نیست و تقی‌زاده با پیشنهاد آن بازه ۳۵ روزه اثبات کرده که از دانش نجوم مطلع است، اما توان استخراج دقیق را ندارد. شکی نیست که دانش نجوم، به‌ویژه نوع امروزی‌اش، دارای محاسبات پیچیده ریاضی بوده و با داشتن چند

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۱۷

سرنخ از صورت‌ها و برج‌های فلکی می‌توان زمان دقیق هر رویدادی را با نرم‌افزارهای مدرن نجومی استخراج کرد.

باید توجه داشت که گاه‌شماری‌ای که ابن‌ندیم عرضه کرده، از نوع بابلی یا همان گاه‌شماری خورشیدی‌مهی است و برای تعیین زمان دقیق هر رویداد بر اساس تقویم بابلی، باید با انواع حرکات زمین، خورشید و ماه آشنا بود. اشتباه نخست تاردیو آن بود که تعداد ۱۴ روز قمری را که برابر با زمان بدرشدن ماه است به تعداد روزهای شمسی افزود. در اشتباه دوم نیز صورت فلکی قوس را مانند قلعه‌ای سنگی و ثابت فرض کرد که خورشید باید به‌ناچار در نهمین ماه پس از بهار طبیعت، بدان وارد شود، هرچند قرن‌ها از حرکت خورشید و زمین و سیارات بگذرد.

ابرخس یا همان هیپارکوس (Hipparchus)، ستاره‌شناس و ریاضی‌دان یونانی دوره هلنی، در قرن دوم پیش از میلاد به کشف پدیده‌ای دست یافت که پس از وی براهه (Tycho Brahe) و نیوتن (Sir Isaac Newton) با بیانی علمی‌تر آن را تبیین کردند. نام این پدیده «حرکت تقدیمی محور زمین» (Precession of the equinoxes) یا «پیش‌روی محوری» (Axial precession) بود. بر اساس این قاعده مسلم علمی، دو برخوردگاه استوای آسمانی و دایره بروج، یعنی اعتدال بهاری و اعتدال پاییزی، از مشرق به مغرب در خلاف جهت توالی بروج و با نظم خاصی در حرکت‌اند. در حال حاضر (سال ۱۴۰۰ شمسی) نیز نقطه اعتدال بهاری در صورت فلکی حوت قرار دارد و به سمت صورت فلکی دلو پیش می‌رود. بنابراین، اگر در زمان حیات مانی، آفتاب در زمان خاصی به صورت فلکی قوس وارد می‌شده، اکنون و بعد از گذشت حدود ۱۸ قرن، آن زمان خاص به جهت حرکت تقدیمی محور زمین تغییر کرده است.

برای تعیین ایام جفت‌روزه‌ها در قرن سوم میلادی باید از نرم‌افزارهای نجومی بهره گرفت تا زمان دقیق ورود آفتاب به برج قوس و همچنین بدرشدن ماه در آن بازه زمانی به دست آید. دو نرم‌افزار نجومی استلاریوم (Stellarium) و استاری‌نایت (Starry Night) از مشهورترین و مدرن‌ترین افزارهای نجومی‌اند که می‌توانند زمان دقیق جفت‌روزه‌های مانویان در قرن سوم میلادی را استخراج کنند. اگر زمان وفات مانی، سال ۲۷۶ م. در نظر

گرفته شود (حتی فاصله زمانی ده‌ساله، یعنی از ۲۷۰ تا ۲۸۰ میلادی، اثری در نتیجه نخواهد داشت) نرم‌افزارهای نجومی این تاریخ‌ها را برای سه روزه یمکی نخست و آغاز و پایان دوره یک ماهه روزه‌داری، بر اساس داده‌های ابن‌ندیم، این‌گونه نشان می‌دهند:

- جفت‌روزه اول: هنگامی که آفتاب به برج قوس درآید و ماه بدر کامل شود: ۹ دسامبر ۲۷۶ م.
- جفت‌روزه دوم: هنگامی که ماه نو رؤیت شود: ۲۵ دسامبر ۲۷۶ م.
- جفت‌روزه سوم: هنگامی که [ماه] کامل شود و [خورشید] به برج جدی درآید: ۷ ژانویه ۲۷۷ م. (آغاز سال بعد)
- روزه یک‌ماهه: همین که ماه نو سر زد و آفتاب در برج دلو بود پس از گذشتن هشت روز: از اول فوریه تا ۲ مارس (ماه فوریه ۲۸ روز است. بنابراین ۲۸ روز از دوره یک‌ماهه روزه مانویان در فوریه، و ۲ روز باقی‌مانده در مارس گرفته می‌شد).

مناسبت‌های مذهبی مسیحیان و جفت‌روزه‌های مانوی

با استخراج تاریخ سه جفت‌روزه یمکی و زمان آغاز و پایان دوره یک‌ماهه روزه‌داری مانویان نکات تاریخی شگفتی آشکار می‌شود. در میان تاریخ‌های دقیقی که با نرم‌افزارهای نجومی به دست آمده تاریخ ۲۵ دسامبر به عنوان روز تولد عیسی تاریخی اهمیت ویژه دارد. به نظر می‌رسد این تاریخ، گمانه‌زنی‌های احتمالی درباره اشتباه بودن نتایج به‌دست‌آمده را از میان برمی‌دارد. به گفته زوندرمان، تأثیر عظیم مسیحیت بر مانویت آشکار است و نیاز به اثبات ندارد تا جایی که می‌توان آن را دینی با منشأ مسیحی دانست (Sundermann, 2012: web-page). در بسیاری از اسناد مانوی و ضدمانوی، به مهر مانی که در آن عبارت «رسول عیسی مسیح» نقش بسته و اصطلاحات مسیحی «فارقلیط»، «انجیلیون» یا «پرزبیتر» (Presbyter) اشاره شده و حتی در متون جوامع مانوی غیرمسیحی نیز عیسی ستایش شده است (Ibid.). آموزه‌های کانونی مانوی درباره فداکاری انسان قدیم (و رنج‌های متعاقب پسرانش) برای محافظت از سرزمین روشنی

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۱۹

نور همان آموزه مرکزی مسیحیت درباره قربانی کردن مسیح برای نجات بشر است. عیسای تاریخی ناصری به عنوان یکی از چهره‌های منجی در مانویت بر روی زمین ظاهر شد تا حقیقت الاهی را به بشر آموزش دهد و مانی آموزه غیرارتدوکسی اولیه مسیحیان درباره طبیعت غیرجسمانی عیسی را پذیرفت (Ibid.).

نقش‌های فعال عیسی در مانویت این فرض را کاملاً منطقی جلوه می‌دهد که مانویان، مانند مسیحیان، روز میلاد مسیح را جشن بگیرند و به پاس حرمت این روز بزرگ، به روزه‌داری یمکی دست زنند. دو تاریخ جفت‌روزه پیش و پس از ۲۵ دسامبر، یعنی ۷ ژانویه و ۹ دسامبر، نیز با توجه به جایگاه کانونی میلاد مسیح به راحتی تبیین‌پذیر است. بسیاری از مسیحیان ارتدوکس و شرقی، سالانه روز کریسمس را در ۷ ژانویه جشن می‌گیرند. این تاریخ مطابق با گاه‌شماری ژولینی^{۱۲} است که پیش از تقویم میلادی مرسوم بوده است (Urban & Seidelmann, 2012: 595).

تاریخ ۹ دسامبر نیز یکی از آموزه‌های اصلی کلیسای کاتولیک روم است. گرچه همه انسان‌ها به دلیل گناه نخستین آدم، که نسل بشر از او سرچشمه گرفته است، طبیعتی آلوده به گناه را به ارث برده‌اند و فقط با پای‌بندی به مسیح نجات‌دهنده، از این گناه اصلی رهایی می‌یابند اما مریم با فیض منحصر به فردی از ابتلا به گناه اولیه مصون ماند (Sheed, 2013: 134). او طبیعت انسانی را در وضعیتی بکر به ارث برده و با نجابت باردار شده است (Holweck, 1910: web-page). کلیسای مسیحی شرقی برای اولین بار در تاریخ ۹ دسامبر «عید لقاح»^{۱۳} مقدس‌ترین مادر خدا» (The Feast of the Conception of the holiest mother of God) را جشن گرفت. عنوان اصلی جشن به طور خاص بر قدیسه آنا (مادر حضرت مریم) متمرکز بود و به آن «لقاح قدیسه آنا، نیای خدا» (The conception of Mary by Saint Anne) می‌گفتند. نام آنا به عنوان مادر مریم در انجیل جیمز (The Gospel of James) در اواخر قرن دوم ظاهر می‌شود (Nixon, 2004: 11). درباره برگزاری رسمی این جشن در سده‌های نخستین میلادی میان مورخان اختلاف وجود دارد (Boss, 2000: 104; Collinge, 2012: 209)؛ و چه‌بسا روزه‌داری یمکی مانویان در ۹ دسامبر را بتوان شاهدی تاریخی دانست که اثبات می‌کند مسیحیان شرقی معاصر با مانی نیز این روز را گرامی

می‌داشتند و بدین ترتیب به اختلاف مورخان درباره برگزاری این جشن خاتمه داد. بالطبع به دلیل رسمی‌نشدن مسیحیت تا قبل از قرن چهارم میلادی، برگزاری جشن‌های مسیحیان به صورت رسمی و پُرشکوه امکان نداشت. اهمیت این جشن در قرون وسطا در برخی مناطق کاهش یافته و تاریخ آن در ۱۵۷۱ میلادی از ۹ دسامبر به ۸ دسامبر تغییر یافت (Reynolds, 2012: 117)، گرچه پیش از این نیز مسیحیان شرقی ۹ دسامبر، و مسیحیان غربی ۸ دسامبر را جشن می‌گرفتند (Holweck, 1910: web-page) (<https://b2n.ir/w66243>).

هم‌زمانی روزه یک‌ماهه مانویان و چهل‌روزه مسیحیان

آن‌طور که نرم‌افزارهای نجومی نشان می‌دهد تاریخ آغاز روزه‌داری یک‌ماهه مانویان اول فوریه بوده و تا دوم مارس به مدت ۳۰ روز ادامه داشته است. اما برای یافتن این پاسخ که چرا مانویان این تاریخ را برای شروع روزه‌داری برگزیده‌اند باید به تاریخ ایام روزه‌داری مسیحیان معاصر با مانی توجه شود. چهارشنبه خاکستر (Ash Wednesday) یا توبه چهارشنبه (Wednesday Repentance) نزد مسیحیان، نخستین روز از دوره شش‌هفته‌ای روزه و توبه است. ریشه این سنت به روایات انجیل درباره عیسی مسیح برمی‌گردد که به مدت ۴۰ شبانه‌روز در صحرای یهودیه بدون آب و غذا در معرض وسوسه شیطان قرار داشت و تسلیم نشد. این روز که تاریخی متغیر دارد، همه‌ساله ۴۶ روز پیش از عید پاک برگزار می‌شود. بنا بر گاه‌شماری بابلی، اولین یکشنبه پس از بدر کامل ماه که با آغاز اعتدال بهاری در ماه مارس یا اندکی پس از آن هم‌زمان می‌شد روز عید پاک خواهد بود و ۴۶ روز پیش از آن تاریخ چهارشنبه خاکستر است (New World Encyclopedia Contributors, 2021: web-page). با این نشانی نجومی از عید پاک و چهارشنبه خاکستر مسیحیان بار دیگر برای تعیین تاریخ دقیق از نرم‌افزارهای نجومی کمک می‌گیریم. نقطه اعتدال بهاری در دهه ۲۷۰ میلادی روزهای ۱۹ یا ۲۰ مارس بوده است. کامل‌شدن بدر ماه، گاه در همین دو روز و گاه با اندکی تأخیر اتفاق می‌افتاد. اگر اکنون از روز ۱۹ مارس ۴۶ روز به عقب برگردیم، با توجه به اینکه فوریه هم ۲۸ روز است چهارشنبه

خاکستر دوم فوریه خواهد بود. هنگامی که این تاریخ، کنار روز آغاز روزه‌داری مانویان که اول فوریه بوده گذاشته شود این معمای تاریخی کامل می‌شود که مانویان حتی آغاز روزه‌داری سی‌روزه‌شان را با روزه‌داری چهل‌روزه مسیحیان هماهنگ کرده بودند.

نتیجه

این مقاله در پی دستیابی به نتایجی جدید درباره گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی روزه‌های مانویان بود. درباره گونه‌ها، گرچه به دو گونه روزه تک‌روزه و دوروزه مانویان، نوع جدیدی افزون نشد اما مطالبی از کتاب کفالا یا درباره علت روزه‌داری در روزه‌های یکشنبه و دوشنبه (روزه‌های تک‌روزه) بیان شد.

راجع به شمار روزه‌های مانویان، پس از بازبینی معتبرترین متون کهن و معاصر مانوی پژوهان، چند نتیجه به دست آمد: نخست آنکه، برخلاف گفته ابن‌ندیم، بر نیوشایان مانوی بایسته بود که یک‌هفتم از عمرشان را در روزه به سر برند؛ به تعبیری، دست‌کم هفته‌ای یک بار روزه‌دار باشند نه هفت روز در ماه. در مقابل، برگزیدگان مانوی می‌بایست دو برابر نیوشایان، یعنی دو پنجاهه در سال، را در روزه به سر برند. دودیدگر آنکه، برای پنج جفت‌روزه مانویان، برخی پژوهشگران شمارهای دیگری را به علت اعتماد به ترجمه‌های ناتمام ذکر کرده‌اند. سوم آنکه، گرچه مستندات کافی در اثبات سه جفت‌روزه نخست وجود دارد اما برای دو جفت‌روزه آخر، دلایلی اقامه شده که نیاز به بررسی بیشتر دارد. به هر روی، پژوهشگران مانوی، مجموع این پنج جفت‌روزه را با نقد و اشکال‌ها و درجات مختلفی از تردید و اطمینان پذیرفته‌اند.

در مسئله زمان روزه‌ها، با توجه به جایگاه ویژه روزه‌های یمکی در دین مانوی و شواهد اقامه‌شده از متون مانوی، به نظر می‌رسد شخص مانی به عنوان بنیان‌گذار، این جفت‌روزه‌ها را تشریح کرده و در زمان حیاتش، بایستگی آن را به جامعه مانویان اعلام کرده باشد. یکی از راه‌های تقویت این فرضیه، تعیین تاریخ دقیق سه جفت‌روزه نخست است.

استخراج نجومی زمان دقیق جفت‌روزه‌ها، که برای نخستین بار در این مقاله بیان شده، زمان سه جفت‌روزه اصلی مانویان در عصر حیات مانی را تاریخ‌های ۹ دسامبر،

۲۵ دسامبر و ۷ ژانویه تعیین کرده و با پژوهشی تاریخی این فرضیه را مطرح کرده که هر سه تاریخ یادشده، برای بزرگداشت سه مناسبت مهم مسیحیان معاصر مانی برگزار می‌شد. علاوه بر زمان جفت‌روزه‌ها، تاریخ آغاز روزه‌داری سی‌روزه مانویان نیز، که دو جفت‌روزه پسین در آن قرار گرفته بود، با روزه چهل‌روزه مسیحیان هم‌زمان بوده است. از آنجا که زمان سه جفت‌روزه نخست، و به طور خاص تاریخ ۲۵ دسامبر به عنوان روز میلاد عیسیای تاریخی، هم‌زمان با سه مناسبت مهم جامعه مسیحی آن عصر بوده، و مانی نیز همواره خود را رسول عیسی مسیح معرفی می‌کرده، این احتمال تقویت می‌شود که دست‌کم سه جفت‌روزه نخست در زمان حیات مانی وجود داشته و خود وی تشریح کرده تا پیوند خود را در حوزه آیین‌ها و جشن‌ها با جامعه مسیحیان آن دوران بیش از پیش نمایان کند (چرایی).

بنا بر نتایج این پژوهش، می‌توان گفت در عصر مانی، پیوندها و همسانی‌های فراوانی میان مناسبت‌های دینی مانویان و مسیحیان، افزون بر آنچه تاکنون پژوهشگران مانوی می‌پنداشتند، وجود داشته و این برآیند، در آینده نزدیک، پژوهش‌های جدیدی را در ارتباطات تاریخی و دینی مانویان و مسیحیان رقم خواهد زد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مطالب لازم از مقاله هنینگ در بخش‌های بعدی مقاله نقل خواهد شد.
۲. «فرض مانی علی أصحابه عشر فرائض علی السَّماعین و يتبعها ثلاث خواتیم و صیام سبعة أيام أبدا فی کل شهر»؛ در متن عربی الفهرست «ثلاث خواتیم» آمده است که به معنای «سه مهر» یا «سه خاتم» است، اما در ترجمه تجدد، کلمه «خواتیم» سهواً به «خاتمه» معنا شده است. این سهواً از آنجا ناشی شده که «خواتیم»، هم جمع واژه «خاتم» است و هم جمع واژه «خاتمه»، اما چون در فرهنگ اصطلاحات مانوی کلمه «خاتمه»، به معنای پایان، جایی ندارد باید «خواتیم» را جمع «خاتم» دانست که همان مهر است. سه مهر یا سه خاتم مانی عبارت‌اند از مهر دهان، مهر دست و مهر قلب که کنایه از تطهیر معنوی این سه عضو است.
۳. «الأحد يعظمه عامّة المنانیه والاثنین يعظمه خواصّهم کذا أوجب علیهم مانی».
۴. زوندرمان این ارجاعات را ذکر می‌کند: *Kephalaia I*, pp. 192. 30-33, 193. 20-31; *Kephalaia II*, pp. 262. 16-17. اما در هیچ‌کدام از صفحه‌های نام‌برده در *کفالا یای* شماره یک و *کفالا یای* شماره دو مطلبی درباره روز یکشنبه نیامده است.
۵. قدیسان همان برگزیدگان هستند؛ «قدیس» در منابع غربی مانوی برابر با «اردوان» در منابع شرقی است.

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۲۳

۶. درباره معنای «روز سروری» مطالبی خواهد آمد.
۷. از عبارت «پنجاه روز سروری» برداشت می‌شود که مانی روز روزه‌داری را «روز سروری» می‌نامید.
۸. گاه‌شماری مرسوم در زمان مانی، گاه‌شماری بابلی بود که ۳۶۰ روز داشت یا به تعبیری کمی بیشتر از ۵۱ هفته. اما مانی عدد ۵۰ را انتخاب می‌کند. زیرا این عدد در میان مسیحیان تقدس خاصی دارد، از آن رو که عید پنجاهه یا پنطیکاست، پنجاه روز پس از برخاستن مسیح از مقبره‌اش برگزار می‌شود.
۹. نیوشایان.
۱۰. «و رسوماً آخر يفرضونها على السّامعين - أعنى اتباعهم والمستجيبين لهم من المختلطين بالأسباب الدنيوية- من التصديق بعشر الملك، و صوم سبع العمر والافتصار على امرأة واحدة و مواساة الصديقين و إزاحة علّهم».
۱۱. در متون مانوی واژه ymg/yamag آمده است؛ نک.: Durkin-Meistererns, 2004, s.v.
۱۲. گاه‌شماری ژولینانی که جولوس سزار در سال ۴۶ پیش از میلاد پیشنهاد کرد، اصلاحی در تقویم رومی به شمار می‌رفت.
۱۳. حاملگی.

منابع

- ابن الجوزی، جمال‌الدین أبو الفرج عبد الرحمن بن علی بن محمد (۲۰۰۱). *تلبیس ابلیس*، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر، الطبعة الأولى.
- ابن القیم الجوزیه، ابی عبد الله محمد بن ابی بکر (۱۹۷۵). *إغاثة اللهفان من مصاید الشیطان*، بیروت: دار المعرفة، الطبعة الثانية.
- ابن الندیم، محمد بن إسحاق (۱۹۹۷). *الفهرست*، بیروت: دار المعرفة.
- ابن الندیم، محمد بن إسحاق (۱۳۸۱). *الفهرست*، ترجمه: محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۸). *اسطوره آفرینش در کیش مانوی*، ویراسته: محمد شکری فومشی، تهران: چشمه، ویراست سوم.
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۳۸۰). *الآثار الباقیة عن القرون الخالیة*، تحقیق: پرویز اذکایی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۳۸۶). *آثار الباقیة*، ترجمه: اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم.
- بهار، مهرداد؛ اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۴). *ادبیات مانوی*، تهران: کارنامه.
- تاردیو، میشل (۱۴۰۰). *کیش مانوی*، ترجمه: محمد شکری فومشی و ایرج جمشیدی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- تقی‌زاده، سید حسن (۱۳۳۵). *مانی و دین او*، تهران: انجمن ایران‌شناسی.
- شروو، پرادز آکتور (۱۳۹۹). *عناصر ایرانی در کیش مانوی*، ترجمه: محمد شکری فومشی، ویراسته: اکرم دژهوست‌گنک، تهران: طهوری، چاپ سوم.
- Boss, S. J. (2000). *Empress and Handmaid: On Nature and Gender in the Cult of the Virgin Mary*, Cassell Pr, London and New York, (<https://b2n.ir/h60110>).
- Collinge, W. J. (2012). *Historical Dictionary of Catholicism*, Lanham, Maryland, U.S.A.: Scarecrow Press, (<https://b2n.ir/h60110>).
- Durkin-Meisterernst, D (2004). *Dictionary of Manichaeian Texts: Middle Persian and Parthian*, Turnhout: Berpol.
- Henning, W. B. (1945). "The Manichaeian Fasts," *JRAS*, pp. 146-164; repr. in selected papers, *Acta Iranica VI*, Leiden, 1977, pp. 205-223.
- Gardner, I. (1995). *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaeian Texts in Translation and Commentary*, Leiden.
- Holweck, F. (1910). "Immaculate Conception", In: *The Catholic Encyclopedia*, New York: Robert Appleton Company.

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۲۵

New World Encyclopedia Contributors, "Ash Wednesday," in: *New World Encyclopedia*, <https://b2n.ir/n43619>.

Nixon, V. (2004). *Mary's Mother: Saint Anne in Late Medieval Europe*, University Park: The University of Pennsylvania Press, (<https://b2n.ir/t97300>).

Reynolds, B. (2012). *Gateway to Heaven: Marian Doctrine and Devotion, Image and Typology in the Patristic and Medieval Periods*, New City Press, (<https://b2n.ir/h60110>).

Urban, Sean E.; Seidelmann, P. Kenneth (eds.) (2012). *Explanatory Supplement to the Astronomical Almanac*, University Science Books, (<https://b2n.ir/w52742>).

Sheed, F. J. (2013). *Theology for Beginners*, Angelico Press; Illustrated edition, (<https://b2n.ir/h60110>).

Sundermann, W. (2012). "Festivals ii. Manichean", in: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX, Fasc. 5, pp. 546-550 [Last Updated: January 26, 2012], (available at: www.iranicaonline.org).

References

- Bahar, Mehrdad; Ismailpur Motlagh, Abolghasem. 2015. *Adabiyat Manawi (Manichean Literature)*, Tehran: Karnameh. [in Farsi]
- Biruni, Abureyhan Mohammad ibn Ahmad. 2001. *Al-Athar al-Baghiyah an al-Ghorun al-Khaliyah (Remnants of Past Centuries)*, Researched by Parwiz Azkayi, Tehran: Written Heritage Research Center. [in Arabic]
- Biruni, Abureyhan Mohammad ibn Ahmad. 2007. *Al-Athar al-Baghiyah (Remnants)*, Translated by Akbar Dana Seresht, Tehran: Amirkabir, Fifth Edition. [in Farsi]
- Boss, S. J. 2000. *Empress and Handmaid: On Nature and Gender in the Cult of the Virgin Mary*, Cassell Pr, London and New York, (<https://b2n.ir/h60110>).
- Collinge, W. J. 2012. *Historical Dictionary of Catholicism*, Lanham, Maryland, U.S.A.: Scarecrow Press, (<https://b2n.ir/h60110>).
- Durkin-Meisterernst, D. 2004. *Dictionary of Manichaeian Texts: Middle Persian and Parthian*, Turnhout: Berpol.
- Gardner, I. 1995. *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaeian Texts in Translation and Commentary*, Leiden.
- Henning, W. B. 1945. "The Manichaeian Fasts", *JRAS*, pp. 146-164; repr. in selected papers, *Acta Iranica VI*, Leiden, 1977, pp. 205-223.
- Holweck, F. 1910. "Immaculate Conception", in: *The Catholic Encyclopedia*, New York: Robert Appleton Company.
- Ibn al-Ghayyem al-Jawziyah, Abu Abdollah Mohammad ibn Abi Bakr. 1975. *Eghathah al-Lahfan men Masayed al-Shaytan (Helping al-Lahfan from the Traps of Satan)*, Beirut: House of Knowledge, Second Edition. [in Arabic]
- Ibn al-Jawzi, Jamal al-Din Abu al-Faraj Abd al-Rahman ibn Ali ibn Mohammd. 2001. *Talbis Eblis (Deception of Satan)*, Beirut: Al-Fikr House for Printing and Publishing, First Edition. [in Arabic]
- Ibn al-Nadim, Mohammad ibn Eshagh. 1997. *Al-Fehrest (The List)*, Beirut: House of Knowledge. [in Arabic]
- Ibn al-Nadim, Mohammad ibn Eshagh. 2002. *Al-Fehrest (The List)*, Translated by Mohammad Reza Tajaddod, Tehran: Myths. [in Arabic]
- Ismailpur Motlagh, Abolghasem. 2019. *Ostureh Afarinesh dar Kish Manawi (The Myth of Creation in Manichaeism)*, Edited by Mohammad Shokri Fumeshi, Tehran: Spring, Third Edition. [in Farsi]

روزه‌های مانویان؛ گونه‌ها، شمار، زمان و چرایی / ۲۲۷

- New World Encyclopedia Contributors, "Ash Wednesday", in: *New World Encyclopedia*, <https://b2n.ir/n43619>.
- Nixon, V. 2004. *Mary's Mother: Saint Anne in Late Medieval Europe*, University Park: The University of Pennsylvania Press, (<https://b2n.ir/t97300>).
- Reynolds, B. 2012. *Gateway to Heaven: Marian Doctrine and Devotion, Image and Typology in the Patristic and Medieval Periods*, New City Press, (<https://b2n.ir/h60110>).
- Sheed, F. J. 2013. *Theology for Beginners*, Angelico Press; Illustrated edition, (<https://b2n.ir/h60110>).
- Skjrv, Prods. 2020. *Anasor Irani dar Kish Manawi (Iranian Elements in Manichaeism)*, Translated by Mohammad Shokri Fumeshi, Edited by Akram Dejhawast Ganak, Tehran: Tahuri, Third Edition. [in Farsi]
- Sundermann, W. 2012. "Festivals ii. Manichean", in: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX, Fasc. 5, pp. 546-550 [Last Updated: January 26, 2012], (available at: www.iranicaonline.org).
- Taghizadeh, Seyyed Hasan. 1956. *Mani wa Din U (Mani and His Religion)*, Tehran: Iranian Studies Association. [in Farsi]
- Tardieu, Michel. 1979. *Kish Manawi (Manichaeism)*, Translated by Mohammad Shokri Fumeshi & Iraj Jamshidi, Qom: University of Religions and Denominations. [in Farsi]
- Urban, Sean E.; Seidelmann, P. Kenneth (eds.). 2012. *Explanatory Supplement to the Astronomical Almanac*, University Science Books, (<https://b2n.ir/w52742>).